

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ 2016-2020

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հայոց վրայ գործադրուած Յեղասպանութեան հարիւրամեակին յաջորդող հինգ տարիներուն արձանագրուեցան որոշ եղելութիւններ Հայկական Հարցի հոլովոյթին մէջ: Հիմնականին մէջ նախագահ Սերժ Սարգսեանի կողմէ Հայաստան-Թուրքիա արձանագրութիւնները պաշտօնապէս չեղեալ յայտարարուեցան, "թաւշեայ յեղափոխութիւն"էն ետք վարչապետ Նիկոլ Փաշինեան ՄԱԿի ամբիոնէն յայտարարեց թէ «Թուրքիա կը մնայ անվտանգութեան լուրջ սպառնալիք հայ ժողովուրդին համար», ինչ որ դժբախտաբար իրականացաւ 2020ին թուրքեագերիական Արցախի վրայ նախապարձակումով, Թանէր Աքչամ թրքական աղբիւրներէ փաստերով պարզեց թէ Թալէբի ցեղասպանական հրահանգներու Արամ Անտոնեանի հրատարակած հեռագիրերը վաւերական են, շարունակուեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման գործընթացը, անշուք նշուեցաւ Սեւրի Դաշնագրի հարիւրամեակը եւ 9 Նոյեմբեր 2020ի եռակողմանի յայտարարութիւնը ցնցեց հայութիւնը: Այս բոլորին յաջորդաբար պիտի անդրադառնանք ստորեւ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԹՈՒՐԹԻԱ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՉԵՂԱՐԿՈՒՄԸ

10 Հոկտեմբեր 2009ին Ցիւրիխի մէջ ստորագրուած Հայաստան-Թուրքիա արձանագրութիւնները 1 Մարտ 2018ին պաշտօնապէս չեղեալ յայտարարուեցան Հայաստանի Հանրապետութեան ատենի նախագահ Սերժ Սարգսեանի կողմէ¹:

Նախագահը նշեց թէ շրջանին մէջ ապահով եւ համերաշխ ապագայ կերտելու մտօք Հայաստան ուզած էր երկու երկիրներուն միջեւ յարաբերութիւնները կարգադրելու բեռը գալիք սերունդներուն չձգել եւ առանց նախապայմանի ուզած էր կարգաւորել, սակայն արձանագրութիւններէն ի վեր անցած ինը տարիներուն Թուրքիա որեւէ քայլ չառաւ եւ պնդեց անհիմն նախապայմաններու վրայ եւ չվաւերացուց եւ իզօրու չդարձուց արձանագրութիւնները: Նախագահը յիշեցուց որ Սեպտեմբեր 2017ին ՄԱԿի Ընդհանուր Ժողովի ամբիոնէն յայտարարած էր, թէ «Թուրքիոյ կողմէ արձանագրութիւններու վաւերացման գործընթացը ըստ պատշաճի չիրականացնելու պարագային» 2018ի գարնան այդ արձանագրութիւնները չեղեալ պիտի յայտարարէր: Նկատելով որ հասած էր ժամանակը, ինք հարցը բերած էր ազգային անվտանգութեան խորհուրդի նիստին: Ազգային անվտանգութեան

¹ «Հայաստան-Թուրքիա արձանագրութիւնները պաշտօնապէս չեղեալ համարուեցան», *Ազդակ օրաթերթ*, 2 Մարտ 2018:

խորհուրդը միաձայնութեամբ համամիտ եղաւ արձանագրութիւններու կնքման ընթացակարգերու դադրեցումին»²:

Միաժամանակ, նախագահը նշեց թէ Հայաստանի սկզբունքային դիրքորոշումը կը մնայ անփոփոխ եւ թէ զոյգ երկիրներու միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատելը կը բխի զոյգ երկիրներու ժողովուրդներու շահերէն: Ապա աւելցուց թէ պատրաստ կ'ըլլանք Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններ հաստատելու եթէ այս գիտակցումը ըլլայ նաեւ թրքական կողմէն, այլապէս կը զարգանանք ինչպէս առ այսօր առանց դիւանագիտական յարաբերութիւններ ունենալու Թուրքիոյ հետ³:

Հակառակ անոր որ Ցիւրիխի արձանագրութիւնները առանց նախապայմանի էին, Թուրքիա միշտ պնդեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցին Ազրպէյճանը գոհացնող կերպով լուծումի քայլերուն վրայ: Այս պարագան ՀՀն առաջին իսկ օրէն մերժեց:

ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՆԻԿՈԼ ՓԱՇԻՆԵԱՆԻ ԶՈՅԳ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Վարչապետ Փաշինեան 13 Փետրուար 2020ին ազգային ժողովին մէջ նշեց թէ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումը չէր դիտարկեր զուտ հայթորեական յարաբերութիւններու ծիրէն ներս, այլ ցեղասպանութեան համաշխարհային կանխարգիլման եւ համաշխարհային անվտանգութեան ապահովման ծիրէն ներս, որովհետեւ ականյայտ է, որ ցեղասպանութիւններու ճանաչումն ու դատապարտումը նոր ցեղասպանութիւններու կանխարգիլման ամենէն արդիւնաւէտ գործիքներէն են⁴:

ՄԱԿի ամբիոնէն, Սեպտեմբեր 2019ի իր խօսքին մէջ վարչապետը իմիջիայլոց անդրադարձաւ ՀՀ սահմանակից երկիրներու հետ յարաբերութիւններու կարգավիճակին, նշելով թէ անոնցմէ երկուքը՝ Թուրքիա եւ Ազրպէյճան, փակ են: Ան աւելցուց, Թուրքիա «իրաժարելով Հայաստանի հետ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատելէ, Ազրպէյճանի աջակցելով ընդդէմ Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի՝ կը շարունակէ մնալ անվտանգութեան լուրջ սպառնալիք հայ ժողովուրդին համար, որ արդէն մէկ անգամ եղած է ցեղասպանութեան զոհ եւ ականատեսն է պարմական ճշմարտութեան ժխտումին եւ կարաղի դիմադրութեան»: Վարչապետը աւելցուց, թէ ՌԴն Հայաստանի հիմնական ռազմավարական գործընկերն ու դաշնակիցն է, իսկ Վրաստանն ու Իրանը՝ ռազմավարական դրացիներ⁵:

² Նոյն:

³ Նոյն:

⁴ «Հայաստան Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումն ու դատապարտումը կը դիտարկէ համաշխարհային անվտանգութեան ապահովման ծիրէն ներս. Նիկոլ Փաշինեան», *Զարթօնք օրաթերթ*, 14 Փետրուար 2019:

⁵ «Վարչապետ Փաշինեան ելոյթ ունեցաւ ՄԱԿի ամբիոնէն», *Ազդակ*, 27 Սեպտեմբեր 2019:

Յստակ էր վարչապետին խօսքը Հայոց Յեղասպանությունը չճանչցող եւ ժխտող Թուրքիան կրնայ կրկին Յեղասպանություն գործել, երբ կ'ըսէր թէ Թուրքիան Հայաստանի անվտանգութեան սպառնալիք է:

ԹՐՔԱԿԱՆ ՆԱԽԱՅԱՐՁԱԿՈՒՄԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ապտովահ Պոգքուրթ *Նորսիք Մոնիթորի* մէջ փաստաթուղթերով բացայայտեց թրքական բանակի սպայակոյտի վաւերաթուղթերու արտահոսքէն թէ թրքական օդուժը Հայաստանի վրայ յարձակումի ծրագիր մը պատրաստած էր որ իր վերջնական ձեւը ստացած էր 13 Յուլիս 2001ին: Թրքական սպայակոյտի զեկուցումէն էջեր անյայտացած էին 23 Մայիս 2016ին⁶:

ՏԱԻՈՒՇԻ ՄԱՐՏԸ ԵՒ ԱՐՅԱԽԻ ԴԷՄ ՆԱԽԱՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Խօսքէն գործի անցնելով, Էրտողանի ղեկավարած Թուրքիան 12-16 Յուլիս 2020ի Տաւուշի արինալի ճակատումին եւ Արցախի դէմ 27 Սեպտեմբերէն 9 Նոյեմբեր 2020ի պատերազմին ոչ միայն քաջալերեց Ազրպէյճանի նախապարձակումը, այլեւ գործնական ռազմական աջակցութիւն ցոյց տուաւ, Անդրկովկասի մէջ իր ազդեցութիւնը զօրացնելու մտօք:

ՌԴ արտաքին գործոց նախարար Լաւրով, Տաւուշի մարտերուն դրդապատճառները նշեց «Հայկական կողմի որոշումը՝ վերականգնելու սահմանային հին անցակէտերէն մէկը, որ ազրպէյճանական ուժանիւթ արտածող խողովակներէն 15 քլմ.հեռաւորութեան վրայ է, մէկուն մօտ զգալի մտահոգութիւն յառաջացուցած է, միւսներուն մօտ՝ չհիմնաւորուած պատասխան արձագանգ, եւ իբր հետեւանք տագնապի թէժացման «կայծը» բռնկեցաւ՝ հաւանական բոլոր անկանխատեսելի հետեւանքներուն սպառնալիքով»⁷:

Թրքամէտ Մեթիու Պրայգա, որ նախապէս ԵԱՀԿի Մինսքի խմբակի ամերիկեան համանախագահներէն մին էր, գրեց. «12 Յուլիսի առաջին զարկը ով տուաւ յստակ չէ: Երկու կողմերը համաձայն են որ երկու ազրպէյճանցի զինուորներ զիշերանց ճիփով մը յառաջացած են երկու երկիրներու չսահմանանշուած միջազգային սահմանին: Երեւան կ'ըսէ թէ ազդարարած է երկու ազրպէյճանցի զինուորներուն՝ նահանջելու եւ Ազրպէյճանի հրետանիի կրակոցով պատասխանած է: Պաքու կ'ըսէ թէ առանց գրգռութեան հայկական հրետանին կրակ բացաւ: Վերջին հաշուով 15 ազրպէյճանցի զինուորներ, ներառեալ զօրավար մը՝ Փոլատ Հաշիմով, սպանուեցան, Թաւուզ նահանգին մէջ, մէկ քաղաքացիի հետ: Չորս զինուորներ եւ մէկ քա-

⁶ «Հայաստանի դէմ թրքական բանակի յարձակումի մասին գաղտնի ծրագիրը բացայայտուած է», *Արարալ օրաթերթ*, 2 Դեկտեմբեր 2019:

⁷ «Ռուսիան աշխուժ կերպով կ'աշխատի դարաբաղեան տագնապին լուծման բանակցային հոլովոյթը շուտափոյթ վերսկսելու ուղղութեամբ կ'ըսէ Լաւրով», *Ազդակ*, 22 Օգոստոս 2020:

ղաքացի իրենց կեանքը կորսնցուցին սահմանին միւս կողմը Հայաստանի Տաւուշի նահանգին մէջ»⁸:

Ռուսիա յաջողեցաւ իրավիճակը կայունացնել եւ կռիւները դադրեցան:

Թուրքիան Տաւուշի մարտերուն առաջին օրէն Հայաստանը իբրեւ նախայարձակ ամբաստանեց եւ Ազրպէյճանի թիկունք կանգնեցաւ: Անքարայէն Հայաստանի նկատմամբ սպառնական յայտարարութիւններ եղան: Անոնցմէ ամէնէն յատկանշականը Էրտողանի սպառնալիքն էր: Ան յայտարարեց թէ «այս բախումը միայն սահմանային կռիւ մը չէ, այլ ներխուժում Ազրպէյճանի հողամասէն ներս: Հայաստան տուած է հարուած մը որ իր կարողութենէն վեր է, մենք պիտի պաշտպանենք մեր բարեկամ եւ եղբայր Ազրպէյճանը: Մենք պիտի իրականացնենք մեր նախահայրերէն մեզի մնացած առաքելութիւնը Կովկասի մէջ»⁹: Էրտողան նաեւ նշեց թէ աւարտին պիտի հասցնեն «այդ առաքելութիւնը որ դարեր շարունակ կապարած են մեր պապերը, Կովկասի շրջանին մէջ»¹⁰:

Թուրք ազգայնականները թոյն ժայթքեցին Հայաստանի դէմ: Նմուշ մը տալու համար նշենք թուրք ազգայնական «Մեծ Միութիւն» կուսակցութեան նախագահ Մուրթաֆա Տեսթեմիի սպառնալիքը. «Եթէ Հայաստան շարունակէ Թուրքիոյ եւ Ազրպէյճանի դէմ իր նախայարձակումը, շուտով շրջանին մէջ ոչ Հայաստան պիտի ըլլայ, ոչ ալ հայկական զօրք»¹¹:

Տաւուշի մարտերէն կարճ ատեն մը ետք, Յուլիս 29էն Օգոստոս 10ին Թուրքիա եւ Ազրպէյճան այս վերջին երկրին մէջ ցամաքային զօրքերու եւ օդային ուժերու մասնակցութեամբ նաեւ Նախիջեւանի մէջ լայնածաւալ ռազմափորձեր ըրին, որոնց ներգրաւուած էին երկու երկիրներու զինանձնակազմը, զրահամեքենաները, հրետանային միջոցները, ականանետները, ինչպէս նաեւ ռազմական թռիչքներ F-16 ռազմօդանաւերու օգտագործումով եւ հետախուզական միաժամանակ հարուածող անօդաչու թռչող 'Պայրաքտար' եւ այլ անօդաչու թռչող սարքերով (ԱԹՍ):

Թրքական լրատուամիջոցներ ռազմափորձերուն անդրադառնալով գրեցին թէ եղածը կապուած է հայ-ազրպէյճանական սահմանին տեղի ունեցած յովիսեան կռիւներուն հետ եւ աւելցուցած որ «Թուրքիոյ եւ Ազրպէյճանի կողմէ իրականցուող նշեալ զօրավարժութիւններուն նպատակն է «ահաբեկել Հայաստանը»¹²:

⁸ Mathew Bryza, “Russia and Turkey fill in the diplomatic vacuum on Armenia-Azerbaijan conflict”, [https://www.atlanticcouncil.org/blogs/newatlanticist/August 27, 2020](https://www.atlanticcouncil.org/blogs/newatlanticist/August%2027,%202020):

⁹ Խմբագրական, *Պայքար շարաթաթերթ*, 26 Յուլիս 2020, էջ 2:

¹⁰ *Ազդակ*, 16 Նոյեմբեր 2020, էջ 8:

¹¹ «Թուրք Ազգայնական Կուսակցութիւնը կը սպառնայ Հայաստանի» 8 Օգոստոս 2020, էջ 4:

¹² «Թուրք-ազրպէյճանական զօրավարժութիւններուն նպատակը Հայաստանը ահաբեկելն է. թրքական ԶԼՄներ», *Զարթօնք*, 29 Յուլիս 2020:

Ռազմափորձերու աւարտէն ետք օգտագործուած բոլոր ռազմական գրահաւորումը եւ բարձրաստիճան մեծաթիւ սպաներ, որոշ թիւով զինուորներ մնացին Ազրայէջնան: Թուրքիան սկսաւ Ազրայէջնան տեղափոխել 2000է աւելի թուրքմէն եւ այլ ծագումներով սուրիացի իսլամական վարձկաններ: Ազրայէջնանի բանակը, վարձկանները եւ թուրք հրամանատարական սպաները սկսան տեղաւորուիլ Արցախի սահմանին երկայնքին:

Կանխամտածուած նախապարձակումով Ազրայէջնան Թուրքիոյ օժանդակութեամբ Արցախի պատերազմը սկսաւ 27 Սեպտեմբեր 2020ին: Արցախի հիմնահարցի 2015-2020ի ժամանակաշրջանը առանձին նիւթ ըլլալով մեր այս գրութեան ծիրին մէջ չ'իյնար: Հոս կ'ուզենք նշել Թուրքիոյ դերը: Թուրք սպաներ հրամանատարական պաշտօններ ստանձնած էին եւ իրենք է որ կը ծրագրէին եւ կը հրահանգէին ազերի զինուորներուն եւ սուրիացի վարձկան ահաբեկիչներուն: Լեռնային կոիւններու մէջ մարզուած 1200 թուրք զինուորականներ եւս օգտագործուեցան: Թրքական 'Պայրաքտար' ԱԹՍերը եւ Ազրայէջնանի ձեռք ձգած իսրայէլեան արտադրութեամբ նմանօրինակ սարքերը աւեր գործեցին եւ Արցախի հակօդային պաշտպանութիւնը, ռատարները. քանդելով պատերազմի սկիզբին իսկ: Օգտագործեցին նաեւ թրքական F-16 ռազմօդանաւերը: Ոչ միայն զինուորներու դէմ, այլեւ քաղաքային բնակչութեան վրայ անոնց բնակարաններուն եւ Արցախի անտառներուն մեծ վնաս հասցուցին գործածելով միջազգային օրէնքով արգիլուած զինատեսակներ: Թուրքիոյ պաշտպանութեան եւ արտաքին գործոց նախարարները պատերազմի ընթացքին քանիցս Պաքու գալով ամէն տեսակ օգնութիւն տրամադրեցին: Նիւթական զօրութեամբ կրցան ազդել միջազգային լրատուական միջոցներուն:

Բազմաթիւ ռազմագետներ նշեցին թէ թուրքեազրայէջնականական զինուժը 4-5 օր տեւող կայծակնային հարուածով (պլիցքրիկ) ծրագրած էին գրաւել Արցախը եւ շրջակայ տարածքները, բայց հանդիպեցան, 5000 զոհերու գնով, հայերու մարտնչումին եւ իրենց նպատակը իրագործեցին 44 օրեր տեւող պատերազմով: 8 Նոյեմբերին Շուշիի անկումէն ետք երբ թուրք եւ ազրայէջնական ուժերը շնորհիւ իրենց օդային առաւելութեան, Ստեփանակերտի մատոյցներուն մօտ էին, ռուսական միջնորդութեամբ կասեցուեցաւ պատերազմը: Թուրք եւ ազերի դաշնակիցները յաջողեցան պարտադրել զինադադարի շատ խիստ պայմաններ: Ռուս խաղաղապահ զօրքեր արագօրէն հասան Արցախ:

ՆԱԹՕի անդամ եւ ՆԱԹՕի սպառազինութեամբ 82 միլիոն բնակիչ ու զօրեղ բանակ ունեցող Թուրքիան եւ 11 միլիոն բնակիչ ունեցող Ազրայէջնան 100,000ոց իր զօրքով եւ ԱԹՍներու առաւելութեամբ պարտութեան մատնեցին 2-3 միլիոն բնակիչ ունեցող Հայաստանը եւ 150,000 բնակիչ ունեցող Արցախը: Արցախի Հանրապետութիւնը ոչ միայն կորսնցուց Ազրայէջնանէն գրաւումով ազատագրած եօթ տարածքները, այլեւ նախկին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզէն հարաւային եւ հիւսիս-արեւելեան

կարելի էր շրջաններ: Հայաստան ինքզինք գտաւ Խորհրդային Միութեան ժամանակաշրջանի հայ-ազրպէյճանական սահմանին, ինչ որ հարցեր ստեղծեց Սիւնիքի մարզի արեւելեան եզրին:

Թուրքիոյ նախագահ Էրտողան Պաքուի մէջ ներկայ եղաւ յաղթանակի զօրահանդէսին, ուր Ալիեւ յայտարարեց թէ Զանգեզուրը, Սեւանը եւ Երեւանը «պատմական ազրպէյճանական» շրջաններ են, իսկ Էրտողան իր կարգին ոգեկոչեց ցեղասպան էնվերը¹³ եւ անոր եղբայրը՝ Նուրի փաշան, որ 1918ին Ղարաբաղի մէջ ջարդերով ուղղում էր Պաքու: Այս զօրահանդէսին տողանցեցին նաեւ 2500 թուրք զինուորներ:

Տողանցքէն քանի մը օր առաջ արտաքին գործոց նախարար Զաուր Զօղլու յայտարարած էր որ Թուրքիա Հայաստանի հողերուն վրայ աչք չունի¹⁴:

9 Նոյեմբեր 2020ին ստորագրուած Հայաստան-Ազրպէյճան եւ Ռուսիա եռակողմանի հայոց համար նուաստացուցիչ յայտարարութեան 9րդ կէտին համաձայն «*տրաժապշրջանին կը բացուին բոլոր տնտեսական եւ փոխադրական կապերը: Հայաստանի Հանրապետութիւնը կ'ապահովէ փոխադրական հաղորդակցութիւնը Ազրպէյճանի Հանրապետութեան եւ Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան արեւմտեան շրջաններու միջեւ երկու ուղղութիւններով քաղաքացիներու, փոխադրական միջոցներու եւ բեռներու անարգել երթեւեկութիւն կազմակերպելու նպատակով: Փոխադրական հաղորդակցութեան վերահսկողութիւնը կ'իրականացնեն Ռուսիոյ ԱԴԾ սահմանապահ ծառայութեան մարմինները*»¹⁵:

Այսպէս, Մեդրիի վրայով Ազրպէյճան Նախիջեւան ուղղակի կապ կը ստեղծուի եւ Թուրքիայէն Նախիջեւան եւ անկէ ՀՀ հարաւային սահմանէն Ազրպէյճան փոխադրամիջոցներով կապ կը ստեղծուի:

Ըստ ամերիկացի վերլուծաբան Մայքըլ Ռուպընի եռակողմ յայտարարութիւնը «կը բովանդակէ վտանգները յառաջիկայ պատերազմին»: Ըստ Ռուպընի, *The National Interest*-ի 3 Դեկտեմբեր 2020 թիւին մէջ լոյս տեսած յօդուածին վերեւ մէջբերուած 9րդ կէտը ամէնէն վտանգատու կէտն է: Յօդուածագիրը դիտել կու տայ որ «զոյգ ուղղութիւնները» կ'ենթադրեն երկու ճանապարհ, այսինքն Ազրպէյճանը երկու անգամ պիտի հատէ ՀՀ հողը: Սակայն ան մահացու վտանգը կը տեսնէ թրքական մեքենաներու անցքի պարագային, ուր կրնայ պատահիլ որ թուրք մեքենավար մը սպանուի, աւելի ճիշտը թուրքերը մասնագէտ են կեղծ պատճառներ ստեղծելու: Այդ պարագային Թուրքիա պիտի պահանջէ ապահովութեան գօտի մը ճամ-

¹³ «Ալիեւ յայտարարած է որ Զանգեզուրը, Սեւանը եւ Երեւանը պատմական ազրպէյճանական հողեր են», *Զարթօնք*, 11 Դեկտեմբեր 2020: Թերթը լրատուութեան բաժնին մէջ խորագրէն տարբեր փոխանակ Երեւանի «Իջեւան» նշած էր:

¹⁴ «Մենք Հայաստանի հողերուն վրայ աչք չունինք. Թուրքիոյ ԱԳ նախարար», *Զարթօնք*, 8 Դեկտեմբեր 2020, էջ 7:

¹⁵ «Հայաստանի, Ազրպէյճանի եւ Ռուսաստանի ղեկավարներու յայտարարութիւնը», *Զարթօնք*, 10 Նոյեմբեր 2020, էջ 2:

փաներու զուգահեռ»։ Հեղինակը կը յիշեցնէ Թուրքիոյ կողմէ Սուրիոյ հողին վրայ [Իսլիյա եւ հիւսիսային այլ շրջաններ] ստեղծուած ապահովութեան գօտին, որ ըստ Ռուսիոյ «փաստօրէն վերածուած է թրքական գրաման հողամասի մը ուր Թուրքիան [կը] պարտադրէ իր անձնագիրները, իր դրօշները եւ մինչեւ իսկ իր դպրոցները»¹⁶։

30 Դեկտեմբեր 2020ին Սոչիի մէջ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Լաւրովի հետ հանդիպումէն ետք, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարը յայտարարեց թէ «Եթէ [Լ. Ղարաբաղի]մէջ կայուն խաղաղութիւն ըլլայ, մենք պիտի կարենանք կարգադրել Թուրքիա-Հայաստան, Հայաստան-Ազրայէժան յարաբերութիւնները»¹⁷։ ՀՀ իշխանութիւններէն անմիջական արձագանգ չստեղծուեց։

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓԱՍՏԵՐՈՒ ԱՌԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԹՐՔԱԿԱՆ ԱՐԽԻՒՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

2016ին թուրք պատմաբան Թանէր Աքչամ հրատարակեց Նաիմ Էֆենտիի յուշերը եւ Թալէաթ փաշայի հեռագիրներու գիրքը, ապացոյցներ տալով թէ Նաիմ Էֆենտին իսկապէս օսմանեան պետական պաշտօնեայ եղած է, ըստ թրքական զինուորական արխիւներու 2007ին հրատարակուած 7րդ հատորին։ Նմանապէս՝ Թալէաթի հեռագիրները իսկական են հիմնուած օսմանեան ծածկագրութեան վրայ, եւ թէ այդ դրժող թուրք պատմագրողները ստախօսներ են։ Այդ հեռագիրներուն մէջ են 22 Սեպտեմբեր 1915 եւ 29 Սեպտեմբեր 1915 թուակիր երկու հեռագիրները, որոնք Հայոց Ցեղասպանութեան գործադրման հրահանգներ են։ Այս կարեւոր բաց մը կը լեցնէր եւ Հայոց Ցեղասպանութեան փաստերը ժխտողներուն սուտերը կը չէզոքացնէր նոյնինքն թրքական արխիւներէն¹⁸։

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱՉՄԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՈՂ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

2016էն 2020ին Գերմանիոյ, Հարաւային Ամերիկայի Անտեան Երկիրներու խորհրդարանը, Չեխիա, Լիպիոյ Ժամանակաւոր կառավարութիւնը, Փորթուկալ, Սուրիա եւ ԱՄՆ իրենց օրէնսդիր մարմիններուն միջոցով կամ այլապէս ճանչցան Հայոց Ցեղասպանութիւնը, իսկ Վատիկան, Իտալիա եւ Հոլանտա վերահաստատեցին այդ։

¹⁶ «Հայաստանի մարտահրաւերները Մինսքի խումբի ձախաւեր առաջնորդութեանց դիմաց», *Պայքար*, 6 Դեկտեմբեր 2020, էջ 15։

¹⁷ «Եթէ կայուն խաղաղութիւն ըլլայ, մենք պիտի կարենանք կարգադրել Թուրքիա-Հայաստան, Հայաստան-Ազրայէժան յարաբերութիւնները կ'ըսէ Չաուշօղլու», *Ազդակ*, 31 Դեկտեմբեր 2020, էջ 1։

¹⁸ “Akcem: The authenticity of the Naim Effendi memoirs and Talat Pasha telegrams”, *Armenian weekly*, October 15, 2016։

2 Յունիս 2016ին Գերմանիոյ խորհրդարանը՝ պունտրութակը ընդունեց Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման բանաձեւը. «1915 թուականի հայերու եւ միա քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու ցեղասպանութեան յիշատակի ոգեկոչման մասին» խորագրով բանաձեւը ընդունուեցաւ մեծամասնութեամբ ընդդէմ մէկ քուէի եւ մէկ ձեռնպահի: Նիստին ներկայ չէին վարչապետ Անկելա Մերքել եւ արտաքին գործոց նախարար Ֆրանք Վալթեր Շթայնմայեր եւ փոխվարչապետ Սիկմար Կապրիէլ: Գերմանիոյ խորհրդարանի անդամ թրքական ծագում ունեցող 11 երեսփոխաններէն 7ը կողմ քուէարկեցին բանաձեւին, ներառեալ նախարար Այտան Օղազուլ, իսկ երկու թրքագգի երեսփոխաններ չէին մասնակցած քուէարկութեան: Կանաչներու Կուսակցութեան ղեկավար Ճէմ Օզտեմիր Յեղասպանութեան ճանաչման օգտին խօսք առաւ: Բանաձեւը կը սգայ Երիտթուրքերու կատարած Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին հայերու գրեթէ ամբողջութեան բնաջնջման համար: Բանաձեւը կ'ընդգծէ Օսմանեան Կայսրութեան դաշնակից Գերմանիոյ դերակատարութիւնը Հայոց Յեղասպանութեան մէջ: Իսկ Գերմանիան կը պատրաստուի յաջորդ սերունդներուն պատմել հայերու տեղահանութեան եւ կոտորածին եւ կը խոստանայ աջակցիլ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ հաշտեցման¹⁹:

Հայութիւնը շնորհակալութեամբ ընդունեց բանաձեւը, որ ոչ մէկ խօսք կը պարունակէր հատուցման, հակառակ անոր որ խորհրդարանը կ'ընդունէր Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը Յեղասպանութեան: Հայկական ոչ մէկ կազմակերպութիւն եւ որքան որ գիտենք ոչ մէկ անհատ, հատուցման դիմում կամ դատ բացաւ:

Հարաւային Ամերիկայի Անտեան Երկիրներու (Չիլի, Պոլիվիա, Փերու, Էքուատոր եւ Քոլումպիա) Անտեան խորհրդարանը 17 Սեպտեմբեր 2016ին Ուրուկուայի մայրաքաղաք Մոնթեվիտէոյի մէջ, միաձայնութեամբ ընդունեց Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցող բանաձեւ, որուն հեղինակն էր Էքուատորի ներկայացուցիչ Փետրօ Տէ Լա Քրուզը: Երեք կէտերէ բաղկացած բանաձեւին երկրորդ կէտը կ'ըսէր «ճանչնալ 1915-1923 թուականներուն Օսմանեան Կայսրութեան իշխանութիւններուն կողմէ ծրագրուած Հայոց Յեղասպանութիւնը եւ համերաշխութիւն յայտնել հայ ժողովուրդի եւ անոնց ժառանգներուն, որոնք ողջ աշխարհի վրայ կը կազմեն հայկական համայնքը: Դատապարտել՝ որեւէ ժխտողական քաղաքականութիւն ուղղուած Հայոց Յեղասպանութեան եւ հայ ժողովուրդին հանդէպ իրականացած մարդկութեան դէմ յանցագործութեան»²⁰:

¹⁹ «Գերմանիոյ խորհրդարանը բացարձակ մեծամասնութեամբ որդեգրեց Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցող բանաձեւը», *Ազդակ*, 4 Սեպտեմբեր 2016:

²⁰ «Հարաւային Ամերիկայի Անտեան Երկիրներու խորհրդարանը ճանչցած է Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 21 Սեպտեմբեր 2016:

25 Ապրիլ 2017ին Չեխիոյ խորհրդարանը 104 կողմ եւ ոչ մէկ դէմ կամ ձեռնպահ ձայներով ընդունեց Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցող բանաձեռն: 96 երեսփոխաններ չքուէարկեցին: Բանաձեռին մէջ հիմնական կէտն է «Չեխիոյ խորհրդարանի պարզամտորներու փունը կը դատաւարարէ համաշխարհային Բ. պատերազմին ընթացքին նացիներու կողմէ գրաւուած տարածքներուն մէջ մարդկութեան դէմ գործուած յանցագործութիւնները հրեաներու, գնչուներու եւ սլաւոններու նկատմամբ, համաշխարհային Ա. պատերազմի ընթացքին Հայոց Յեղասպանութիւնը եւ ազգային ու կրօնական այլ փոքրամասնութիւններու ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին մէջ...»²¹:

Ստորին պալատի որոշումէն երեք տարիներ ետք, 20 Մայիս 2020ին Չեխիոյ վերին պալատը՝ ծերակոյտը, իր լիագումար նիստին միաձայնութեամբ ընդունեց ծերակոյտի փոխնախագահ ընկերվար Ժողովրդավար Միլան Շտլէխի բանաձեռն որ կը դատաւարարէ զոյգ համաշխարհային պատերազմներու ընթացքին գործադրուած մարդկութեան դէմ ոճրագործութիւնները, որոնց կարգին Հայոց Յեղասպանութիւնը²²:

Զօրավար Հաֆթարի ղեկավարած Լիպիոյ ժամանակաւոր կառավարութիւնը, որ ՄԱԿէն ճանչցուած չէ, իր արտաքին գործոց նախարար Ապտըլ Հատի Հուէյէի առաջարկով 22 Ապրիլ 2019ին ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը: Կառավարութիւնը մամուլի հաղորդագրութեամբ մը յայտնեց թէ իր օրէնսդրական վարչութիւնը աշխատանք պիտի տանի որոշում մը բանաձեռնելու որ Լիպիոյ մէջ ամէն տարի 24 Ապրիլին ոգեկոչուի Հայոց Յեղասպանութեան զոհերուն յիշատակը²³:

Փորթուկալի խորհրդարանը 26 Ապրիլ 2019ին որդեգրեց Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցող բանաձեռն մը: Բանաձեռնը կ'անդրադառնայ Պոլսոյ մէջ ձերբակալուած հայ մտաւորականներու եւ համայնքային ղեկավարներու ձերբակալումին եւ սպանդին, զոհուած հայերուն թիւը կը նկատէ 800,000էն 1,5 միլիոն, իսկ անոնց ոչնչացումը՝ 20րդ դարու առաջին ցեղասպանութիւնը: Կ'անդրադառնայ հայոց կիներու, երախաներու եւ տարեցներու Սուրիա տեղահանուելուն եւ անոնց կրած տառապանքին, նաեւ ասորիներու եւ օսմանեան յոյներու հալածանքին, օսմանեան ռազմական դատարանի ցեղասպաններուն նկատմամբ մահապատիժի եւ այլ պատիժներու վճիռներուն եւ ցաւակցութիւն կը յայտնէ 1915 թուականի Յեղասպանութեան զոհերուն «պահպանելով յիշողութիւնը իբրեւ ժողովուրդներու

²¹ «Չեխիան ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 26 Ապրիլ 2017:

²² «Չեխիայի ծերակոյտը դատաւարարեց Հայոց Յեղասպանութեան գործադրութիւնը», *Հարթօնք*, 21 Մայիս 2020:

²³ «Լիպիոյ ժամանակաւոր կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 23 Ապրիլ 2019:

հաշտեցման եւ մարդկային հիմնարար արժէքներու պաշտպանութեան կարեւոր տարր»²⁴:

13 Փետրուար 2020ին Սուրիոյ խորհրդարանը միաձայնութեամբ ճանչցաւ եւ դատապարտեց Հայոց վրայ գործադրուած Յեղասպանութիւնը: Բանաձեւին հեղինակն էր երեսփոխան Դոկտ. Նորա Արիսեան: Բանաձեւին մէջ հետեւեալ պարբերութիւնը կար. «նկատի առնելով որ ըստ սուրիական աղբիւրներուն, Օսմանեան Կայսրութեան ժամանակաշրջանին Հայոց Յեղասպանութեան ու ջարդերու մեծ մասը տեղի ունեցաւ սուրիական հողատարածքին վրայ, իսկ սուրիացի ժողովուրդը դարձաւ ականատեսը այս ոճիրին՝ 19րդ դարու վերջին եւ 20րդ դարասկիզբին թուրք օսմանցիներու հրամանով տեղի ունեցաւ 1,5 միլիոն հայերու կանխամտածուած Յեղասպանութիւնը»²⁵:

Նախքան ԱՄՆի ներկայացուցիչներու տան ճանաչումը, ԱՄՆի վեց նահանգներ 2016-2019ին եկան միանալու այն 43 նահանգներուն որոնք արդէն ճանչցած էին Հայոց Յեղասպանութիւնը: Ասոնք էին.- Արեւմտեան Վերրինիան²⁶, Ուայոմինկը²⁷, Թեքսասը²⁸, Այօան²⁹, Ինտիանան³⁰ եւ Ալապաման³¹ թիւը հասցնելով 49ի: Դուրս մնացած միակ նահանգն է Միսիսիպին: Նմանապէս ԱՄՆի մայրաքաղաք Ուաշինկթընը ընդգրկող Քոլումպիա շրջանը Նոյեմբեր 2019ին ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը³²:

Պէտք է դիտել տալ թէ նախագահ Օպամայի պաշտօնավարութեան ավարտման շրջանին ՄԱԿի մօտ ԱՄՆ ներկայացուցիչ Սամանթա Փաուլըր Ուաշինկթընի մէջ նոպէլեան մրցանակակիր էլի Վիգէլի յիշատակի ձեռնարկին յիշած էր թէ կան այնպիսի երեւոյթներ, ինչպէս «Հայոց Յեղասպա-

²⁴ «Փորթուկալ ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 30 Ապրիլ 2019:

²⁵ “Le parlement Syrien reconnait le genocide armenienne”, *L’Orient-Le Jour*, Պէյրութ, 14 Փետրուար 2020:

²⁶ «Արեւմտեան Վերրինիա նահանգը ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Նոր օր*, Լոս Անճելէս, 5 Մայիս 2016:

²⁷ «Ուայոմինկ նահանգը կը ճանչնայ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 1 Մայիս 2017:

²⁸ «Թեքսաս դարձաւ Յեղասպանութիւնը ճանչցած 46րդ նահանգը», *Ազդակ*, 20 Մայիս 2017:

²⁹ «Միացեալ Նահանգներու Այօա նահանգը ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 22 Օգոստոս 2017:

³⁰ «Ինտիանա ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 6 Նոյեմբեր 2017:

³¹ «Միացեալ Նահանգներու Ալապամա նահանգը ճանչցած է Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 26 Մարտ 2019:

³² «ԱՄՆ Քոլումպիա շրջանի խորհուրդը Հայոց Յեղասպանութիւնը հաստատող բանաձեւ ընդունած է», *Արարապ*, 29 Նոյեմբեր 2019:

նութեան ժխտումը»³³: Զարմանալիօրէն թրքական հակազդ չտեսանք այս առթիւ:

ԱՄՆի ներկայացուցիչներու տունը 29 Հոկտեմբեր 2019ին քոնկրետականներ էտըմ Շիֆի եւ Կաս Պիլարիքիսի համահեղինակած Հայոց Յեղասպանութեան թիւ 296 բանաձեւը 405 քուէով, ընդդէմ 11ի եւ 3 ձեռնպահի ու 13 քոնկրետականներու բացակայութեան ընդունեց: Բանաձեւը կ'անդրադառնար երեք կէտերու.- ա) ոգեկոչել Հայոց Յեղասպանութիւնը՝ պաշտօնապէս ճանչնալու եւ յիշատակելու միջոցով, բ) Արգիլել ԱՄՆի կառավարութեան Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումին մէջ ներգրատուելու կամ առնչուելու փորձերուն, գ) խրախուսել Հայոց Յեղասպանութեան փաստերու, ներառեալ ԱՄՆի մարդասիրական օգնութեան եւ ներկայիս իրականացուող յանցագործութիւններուն եւ Հայոց Յեղասպանութեան միջեւ առնչութիւններու վերաբերեալ կրթութիւնը եւ հանրային իրազեկութիւնը³⁴:

12 Դեկտեմբեր 2019ին, որոշ ձգձգումներէ ու քննարկումը ձախողնելու Էրտողանի եւ այլոց փորձերէն ետք, ԱՄՆի ծերակոյտը, միաձայնութեամբ որդեգրեց Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցող թիւ 150 բանաձեւը³⁵:

Չոյգ բանաձեւերը, ընդունուած ամերիկեան-թրքական յարաբերութիւններու լարուած շրջանին, օրէնքի ուժ չունէին եւ ոչ ալ պարտադիր էին գործադիր իշխանութեան վրայ: Այսպէս, 24 Ապրիլ 2020ին նախագահ Թրամփ իր պաշտօնավարութեան սկիզբէն ի վեր 24 Ապրիլի իր նախկին հաղորդագրութիւններուն նման նշեց. «այսօր կ'ոգեկոչենք Մեծ Եղեռնի 20րդ դարու ամէնէն զանգուածային վայրագութեան զոհերուն յիշատակը»³⁶, կրկին խուսափելով Յեղասպանութիւն բառէն:

ԱՄՆի նախագահութեան թեկնածու, դեմոկրատ նախկին փոխնախագահ Ծօ Պայտըն յայտարարեց թէ «նախագահ ընտրուելու պարագային պիտի ճանչնայ Հայոց Յեղասպանութիւնը»³⁷:

Կեդրոնական ամերիկեան խորհրդարանի արտաքին յարաբերութիւններու եւ գաղթականներու հարցերու յանձնախումբի նախագահ Տանիէլ Օրթեկան Հայոց Յեղասպանութեան 105ամեակին յայտարարութեամբ մը ճանչցաւ եւ դատապարտեց Հայոց Յեղասպանութիւնը: Խորհրդարանը կը

³³ «Հայկական Լուրեր. Սամանթա Փաուլըր յիշեցուցած է Հայոց Յեղասպանութեան մասին», *Խօսնակ ամսագիր*, Պէյրութ, Դեկտեմբեր 2016, էջ 75:

³⁴ «Ներկայացուցիչներու տունը ջախջախիչ մեծամասնութեամբ ընդունեց Հայոց Յեղասպանութեան բանաձեւը», *Ազդակ*, 30 եւ 31 Հոկտեմբեր 2019:

³⁵ «Պատմական քայլով մը Միացեալ Նահանգներու ծերակոյտը միաձայնութեամբ ընդունեց Հայոց Յեղասպանութեան բանաձեւը», *Ազդակ*, 30 եւ 31 Հոկտեմբեր 2019:

³⁶ «Թրամփ. "այսօր կ'ոգեկոչենք Մեծ Եղեռնի՝ 20րդ դարու ամէնէն զանգուածային վայրագութեան զոհերու յիշատակը"», *Ազդակ*, 27 Ապրիլ 2020:

³⁷ «Պայտըն կը խոստանայ աջակցիլ Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցող բանաձեւի որդեգրման», *Ազդակ*, 28 Ապրիլ 2020:

գտնուի Կուաթեմալայի մէջ եւ մաս կը կազմէ Կեդրոնական Ամերիկայի պետութիւններու համարկման համակարգին: Միապալատ օրէնսդիր մարմինի մաս կը կազմեն Կուաթեմալայի, Սալվատորի, Հոնտուրասի, Նիքարակուայի, Փանամայի եւ Տոմինիքեան Հանրապետութեան 120 պատգամատիրներ, դէտի կարգավիճակ ունին Մեքսիքա, Վենեզուելա, Փորթո Րիքո, Մարոք եւ Թայուան³⁸:

Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցած Ֆրանսայի ազգային ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումը քրէականացնող օրէնքը Յուլիս 2016ին³⁹, իսկ ծերակոյտը այդ օրէնքը որդեգրեց Հոկտեմբեր 2016ին⁴⁰: Իսկ 5 Փետրուար 2019ին նախագահ Էմմանուէլ Մաքրոն յայտարարեց թէ Ապրիլ 24ը պիտի դառնայ Հայոց Յեղասպանութեան յիշատակման ազգային օր⁴¹: Այս վերջինը իրականացաւ:

Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցած երկիրներէն Իտալիոյ եւ Հոլանտայի խորհրդարանները իրենց որոշումները վերահաստատեցին տարբեր երանգներով: Իտալիոյ խորհրդարանը 10 Ապրիլ 2019ին 382 ինպաստ եւ 42 ձեռնպահ ձայներով ու ոչ մէկ դէմ քուէով, Իտալիոյ կառավարութեան կոչ ուղղեց Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչնալու եւ անոր տալու միջազգային հնչեղութիւն⁴²:

Իտալական մարզեր եւ քաղաքներ Հայոց Յեղասպանութեան բանաձեւեր ընդունեցին: Ատոնք էին Սիկիլիոյ նահանգային խորհրդարանը⁴³, Քանոզա քաղաքի քաղաքապետական խորհուրդը⁴⁴, Չիւիթա Ասթելանա քաղաքի խորհուրդը⁴⁵, Պազիլիքաթա մարզը⁴⁶, Թուլֆա քաղաքը⁴⁷, Լացիո մար-

³⁸ «Կեդրոնական ամերիկեան խորհրդարանի յանձնախումբի նախագահը դատապարտած է Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ջարթօնք*, 1 Մայիս 2020:

³⁹ «Ֆրանսայի ազգային ժողովը միաձայն ընդունեց Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումը քրէականացնող օրէնքը», *Ջարթօնք*, 4 Յուլիս 2016:

⁴⁰ «Ֆրանսայի ծերակոյտը որդեգրեց Հայոց Յեղասպանութեան ժխտումը քրէականացնող օրինագիծը», *Ազդակ*, 15 Հոկտեմբեր 2016:

⁴¹ «Ապրիլ 24ը պիտի դառնայ "Հայոց Յեղասպանութեան յիշատակման ազգային օր" կ'ըսէ Մաքրոն», *Ազդակ*, 7 Փետրուար 2019:

⁴² «Իտալիոյ խորհրդարանը ընդունեց Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ջարթօնք*, 11 Ապրիլ 2019, էջ 4:

⁴³ «Սիկիլիոյ նահանգային խորհրդարանը միաձայնութեամբ ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 22 Ապրիլ 2016:

⁴⁴ «Իտալիոյ երկու քաղաքապետութիւններ կը ճանչնան Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 20 Մայիս 2016, էջ 1:

⁴⁵ Նոյն:

⁴⁶ «Իտալիոյ Պազիլիքաթա մարզի խորհուրդը միաձայնութեամբ ճանչցած է Հայոց Յեղասպանութիւնը» *Ազդակ*, 2 Հոկտեմբեր 2016, էջ 10:

⁴⁷ «Իտալիոյ Թուլֆա քաղաքը ընդունած է Հայոց Յեղասպանութեան մասին բանաձեւ», *Ջարթօնք*, 4 Մայիս 2017:

զը⁴⁸ եւ Փիոմպինօ⁴⁹ քաղաքի խորհուրդը: Այսպէսով, շուրջ 110 քաղաքապետական խորհուրդներ ճանչցած եղան Հայոց Յեղասպանութիւնը:

Հոլանտայի խորհրդարանի ստորին պալատը ձայներու բացարձակ մեծամասնութեամբ 16 Փետրուար 2018ին Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման երկու բանաձեւեր որդեգրեց, որոնցմէ մին կը նշէր պարտատրութիւնը՝ Հոլանտայի նախարարի մը կողմէ Ծիծեռնակաբերդ այցելութեան⁵⁰: Իսկ 12 Յունիս 21019ին Հոլանտայի խորհրդարանը դատապարտեց Հայոց Յեղասպանութիւնը ուրանալու էրտողանի քայլը⁵¹:

Հռոմի Ֆրանչիսկոս Ա. պապը, երբ 24էն 26 Յունիս 2016ին Հայաստան այցելեց Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի մէջ, ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի հետ համատեղ իր հաղորդագրութեան եւ նախագահական պալատի պաշտօնական ճաշկերոյթին, յիշեց եւ դատապարտեց Հայոց Յեղասպանութիւնը, այսպէսով վերահաստատելով Վատիկանի ճանաչումը⁵²:

Այս բաժինին մէջ կարեւոր է նշել ԱՄՆի ազդեցիկ հրէական «Ընդդէմ Վարկաբեկման Լիկա»-ի (որ տասնամեակէ մը աւելի կը մերժէր ճանչնալ Հայոց Յեղասպանութիւնը), 13 Մայիս 2016ի իր համացանցի էջին վրայ հրապարակած յայտարարութիւնը որ կ'ըսէր. «այն ինչ որ պատահեցաւ հայերուն առանց տարակոյսի Յեղասպանութիւն է»⁵³:

Նմանապէս, «Աշխարհի Պուկարներու Ընկերակցութիւն»ը 2016ի աշնան Վարնայի մէջ գումարած իր Է. նիստին դատապարտեց հայոց վրայ գործադրուած Յեղասպանութիւնը⁵⁴:

Դանիոյ խորհրդարանը 19 Յունուար 2017ին որձեւեզ բանաձեւ մը քուէարկեց 89 քուէով ընդդէմ 9ի եւ 11 ձեռնպահութեամբ, ուր կը վերահաստատէր իր թիւ 54 որոշումը տրուած 19 Մայիս 2015ին «ողբերգական եւ արիւնոտ դէպքերուն որոնք տեղի ունեցած էին Արեւելեան Անատոլիոյ մէջ 1915-1923» եւ կը թելադրէր որպէս հաշտութեան միջոց անաչառ պատմական ուսումնասիրութեան, ցաւ կը յայտնէր որ թրքական օրէնքը չի թոյլատ-

⁴⁸ «Իտալիոյ Լաջիօ մարզը միաձայնութեամբ ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 20 Մարտ 2017:

⁴⁹ «Փիոմպինօ քաղաքի խորհուրդը ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 29 Յուլիս 2020, էջ 1:

⁵⁰ «Հոլանտայի խորհրդարանը Հայոց Յեղասպանութեան երկու բանաձեւ ընդունեց», *Զարթօնք*, 24 Փետրուար 2018:

⁵¹ «Հոլանտա դատապարտեց Յեղասպանութիւնը ուրացող էրտողանի քայլը», *Ազդակ*, 13 Յունիս 2019:

⁵² «ՍՍՕՏՏ Գարեգին Բ. կաթողիկոսի եւ նորին սրբութիւն Ֆրանչիսկոս պապի համատեղ հռչակագիրը սուրբ Էջմիածնի մէջ», 27 Յունիս 2016:

⁵³ Յովսէփ Մելքոնեան, «Ամերիկայի հրէական լիկան ընդդէմ վարկաբեկման (ADL)», *Արարար*, 17 Մայիս 2016, էջ 2:

⁵⁴ “World Association of Bulgarians adopts declaration condemning the Armenian Genocide”, *Zartonk English edition*, October 31-November 6, 2016:

րեր իր քաղաքացիներուն եւ լրատուամիջոցներուն «Յեղասպանութիւն» բառը օգտագործել եւ կ'աւելցնէր թէ պատմական դէպքերու առթիւ կը պահպանէր դատավճիռներ չարձակելու իր ասանդութիւնը: Հայկական թերթեր գրեցին «Դանիոյ խորհրդարանը ընդունեց Հայոց Յեղասպանութեան մասին բանաձեւը», գրելով թէ դժուար է այդ համարել Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման բանաձեւ, սակայն նկատած էր «որոշակի տեղաշարժ» դանիական դիրքորոշման մէջ⁵⁵: Թուրքիան գոհ էր. արտաքին գործոց նախարար Մելուտ Չաուշօղլու յայտնեց թէ «Դանիոյ խորհրդարանին կողմէ 1915ի վերաբերեալ բանաձեւին մէջ չէ կիրառուած Յեղասպանութիւն եզրոյթը»⁵⁶:

Հայոց Յեղասպանութիւնը չճանչցած երկիրներու, երբեմն բազմաթիւ, երբեմն հատուկէնտ քաղաքներ, ճանչցան զայն: Այսպէս, Սպանիոյ Փուենթէ Խենիլ⁵⁷, Լա Րոտա տէ Անտալուսիա⁵⁸, Էլտա⁵⁹, Ալաքուա⁶⁰, Կարկախենա⁶¹, Մերիտա⁶², Փայփորթա⁶³, Ալիքանթէ⁶⁴, Պենալմատենա⁶⁵, Մալակա⁶⁶

⁵⁵ «Դանիոյ խորհրդարանը ընդունեց Հայոց Յեղասպանութեան մասին բանաձեւը», *Ջարթօնք*, 27 Յունուար 2017:

⁵⁶ «Չաուշօղլու համատեղ յանձնաժողով ստեղծելու կոչ ըրած է՞», *Ջարթօնք*, 31 Յունուար 2017:

⁵⁷ «Սպանիոյ երկու քաղաքներ Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցած են», *Ջարթօնք*, 7 Ապրիլ 2016, էջ 3:

⁵⁸ Նոյն:

⁵⁹ «Սպանական երեք քաղաքներ ճանչցած են Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ջարթօնք*, 30 Ապրիլ 2016, էջ 3:

⁶⁰ Նոյն:

⁶¹ Նոյն:

⁶² «Սպանիոյ Մերիտա քաղաքը ճանչցաւ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Նոր օր*, Լոս Անճելէս, 16, Յունիս 2016, էջ 1:

⁶³ «Սպանիոյ Փայփորթա քաղաքը ճանչցած է Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 2 Յուլիս 2016:

⁶⁴ “Spain’s Alcanté officially recognizes Armenian Genocide”, *Zartong English supplement*, August 1-August 7, 2016, էջ 5:

⁶⁵ «Սպանական Պենալ Մատենա քաղաքը պաշտօնապէս կը ճանչնայ եւ կը դատապարտէ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Արարայր*, 14 Օգոստոս 2016:

⁶⁶ «Սպանիոյ Մալակա քաղաքը ճանչցած է Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 26 Հոկտեմբեր 2016:

քաղաքները 2016ին, Սապատել⁶⁷, Փեթրեր⁶⁸, Վիլենա⁶⁹, Կուլլերա⁷⁰, Սուե-քա⁷¹, Վալենսիա⁷² քաղաքները 2017ին, Ալբորքոն⁷³ 2018ին, Սորիա⁷⁴, Սանթ Իլատի Սաքալո⁷⁵ 2019ին, Օնթինիենթ⁷⁶, Քասթեոն⁷⁷ եւ Թորեմոլինոս⁷⁸ 2020ին ճանչցան Հայոց Ցեղասպանութիւնը, ճանչցող քաղաքներուն թիւը բարձրացնելով 37ի:

Անգլիոյ Տարափ քաղաքը հանդիսացաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը ճանչցող Միացեալ Թագաւորութեան առաջին քաղաքը⁷⁹, հայազգի բրիտանական նախկին նախարար լորտ Արա Տարգի կոչ ուղղեց Մեծն Բրիտանիոյ՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը ճանչնալու, բայց՝ ապարդիւն⁸⁰: Մինչ Մեքսիքայի Միչուաքան նահանգի քոնկրետը ընդունեց Հայոց Ցեղասպանութիւնը ճանչցող եւ դատապարտող յայտարարութիւն⁸¹, մեքսիքական կառավարութիւնը տեղի տալով առեւտրական կապերու գծով թրքական

⁶⁷ “Spanish city of Sapadell recognizes Armenian Genocide” *Public Radio of Armenia*, 26 Յունուար 2017:

⁶⁸ «Սպանիոյ Փեթրեր քաղաքը ճանչցած է Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 3 Ապրիլ 2017:

⁶⁹ «Սպանիոյ Վիլենա քաղաքը կը ճանչնայ եւ կը դատապարտէ Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 1 Մայիս 2017:

⁷⁰ «Սպանիոյ Կուլլերա քաղաքը ճանչցած է Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Հարթօնք*, 4 Մայիս 2017:

⁷¹ «Սպանիոյ Սուեքա քաղաքը կը ճանչնայ Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 7 Յունիս 2017:

⁷² «Սպանիոյ Վալենսիա քաղաքը կը ճանչնայ Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Հարթօնք*, 13 Յունիս 2017:

⁷³ «Սպանիոյ Ալբորքոն քաղաքը պաշտօնապէս ճանչցած եւ դատապարտած է Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Հարթօնք*, 28 Ապրիլ 2018:

⁷⁴ «Սպանիոյ Սորիայի քաղաքապետարանը պաշտօնապէս ճանչցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 10 Մայիս 2019:

⁷⁵ «Քաթալոնական Սանթ Իլարի Սաքալո քաղաքը ճանչցած է Հայոց Ցեղասպանութիւնը» *Ազդակ*, 24 Հոկտեմբեր 2019:

⁷⁶ «Սպանական Օնթինիենթ քաղաքի քաղ. խորհուրդը ճանչցաւ Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Հարթօնք*, 1 Փետրուար 2020:

⁷⁷ «Սպանիոյ Քասթեոն քաղաքը ճանչցած է Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 18 Դեկտեմբեր 2020:

⁷⁸ «Սպանիոյ Թորեմոլինոս քաղաքը ճանչցած է Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Ազդակ*, 24 Դեկտեմբեր 2020:

⁷⁹ «Անգլիոյ Տարափ քաղաքը դարձաւ Ցեղասպանութիւնը ճանչցող Անգլիոյ առաջին քաղաքը», *Արարադ*, 9 Դեկտեմբեր 2018:

⁸⁰ «Լորտ Արա Տարգի կոչ կ'ընէ Մեծն Բրիտանիոյ ճանչնալու Հայոց Ցեղասպանութիւնը», *Հարթօնք*, 8 Նոյեմբեր 2018:

⁸¹ «Մեքսիքայի Միչուաքան նահանգի քոնկրետը Հայոց Ցեղասպանութիւնը ճանչցող եւ դատապարտող յայտարարութիւն ընդունած է», *Հարթօնք*, 14 Մայիս 2019:

ճնշումներուն արգիլեց Տիգրան Մանսուրեանի «Ռեքուիէմ» Հայոց Յեղասպանութեան զոհերուն նուիրուած համերգի կայացումը Մեքսիքայի մէջ⁸²:

Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանչցած երկիրներէն Պելճիքայի խորհրդարանը այդ գծով ժխտողականութիւնը արտօնող որոշում մը քուէարկեց 25 Ապրիլ 2019ին⁸³:

Կարգ մը երկիրներու համար Հայոց Յեղասպանութիւնը խաղաքարտ է Թուրքիոյ հետ իրենց յարաբերութիւններուն մէջ: Երբ անոնք լաւ ընթացքի մէջ չըլլան կամ լարուածութիւն ըլլայ, այդ երկիրներու պետական պաշտօնատարներ կամ խորհրդարանականներ ինպաստ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման կամ որակումին մասին արտայայտութիւններ կ'ունենան, իսկ երբ տուեալ պետութեան գերագոյն շահը եւ կամ Թուրքիոյ հետ բարօք կապերը պատճառ կ'ըլլան Հայոց Յեղասպանութեան հարցին անտեսման:

5 Յուլիս 2016ին Իսրայէլի քնեսէթին մէջ քննարկուեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան հարցը որ քուէարկութեամբ յղուեցաւ կրթութեան, մշակոյթի եւ մարմնամարզութեան յանձնաժողովին⁸⁴: Վերջինս Օգոստոս 1ին յայտարարեց թէ կը ճանչնայ Հայոց Յեղասպանութիւնը⁸⁵: Խորհրդարանի 25 Յունիս 2018ի նիստին հարցի քննարկութենէն քիչ առաջ, ուշ երեկոյին այդ օրակարգէն հանուեցաւ Էրտողանի՝ Թուրքիոյ ընտրութիւններուն յաղթելէն ետք⁸⁶: Անդին, վարչապետ Պենիամին Նաթանիահու (որուն որդին առիթով մը Հայոց Յեղասպանութեան ակնարկած էր Թուրքիոյ դէմ խօսած ատեն) Հայոց Յեղասպանութիւնը որակեց իբրեւ «ահաւոր սպանդ», ԱՄՆի նախագահներուն հետեւողութեամբ⁸⁷:

Եգիպտոս–Թուրքիա լարուածութեան եւ քաղաքական հակադրութեան շրջանին, Օգոստոս 2016ին եգիպտացի անկախ երեսփոխան Մուսթաֆա Պաքրի նշեց թէ ինք եւ 336 երեսփոխաններ կոչ ուղղած են Հայոց Յեղասպանութեան բանաձեւի մը ընդունման⁸⁸, իսկ 2018ին խորհրդարանի պաշտպանութեան եւ ազգային անվտանգութեան յանձնախումբի տեղակալ զօրավար Եահիա Քիտուանի եւ արտաքին յարաբերութիւններու յանձ-

⁸² *Nouvelles d'Arménie*, Փարիզ, Փետրուար 2016:

⁸³ «Պելճիքայի Հայ Դատի գրասենեակը Պելճիքայի ժխտողականութիւնը արտօնող որոշումը կը նկատէ անընդունելի», *Ազդակ*, 30 Ապրիլ 2019:

⁸⁴ «Իսրայէլի խորհրդարանի պատգամատուրը յոյս ունի որ Հայոց Յեղասպանութեան հարցին առնչութեամբ կառավարութիւնը քայլեր պիտի ձեռնարկէ», *Զարթօնք*, 18 Օգոստոս 2016, էջ 3:

⁸⁵ Նոյն:

⁸⁶ «Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման վերաբերեալ օրինագիծը հանուած է Իսրայէլի խորհրդարանի օրակարգէն», *Զարթօնք*, 29 Յունիս 2018:

⁸⁷ «Հայոց Յեղասպանութիւնը՝ պարզապէս 'ահաւոր սպանդ'» *Արարապ*, 25 Սեպտեմբեր 2019:

⁸⁸ *Egypt lawmakers call on parliament to recognize Armenian Genocide, Zartongk English edition*, August 1-7, 2016, էջ 5:

նախումբի քարտուղար Տարեք Խուլի վերստին արժարժեցին հայոց ջարդերը իբրեւ Յեղասպանութիւն ճանչնալու հարցը⁸⁹։ Սակայն որեւէ քայլ չառնուեցաւ։ Առաւելագոյնը որ եղաւ, միջազգային ժողովի մը ընթացքին նախագահ Սիսի իր տուած պատգամին մէջ նշեց հայոց տեղահանութիւնները եւ ջարդերը ու Եգիպտոսի մէջ հայերու ապաստան տրուիլը։

Նոր Զեւանտայի խորհրդարանին մէջ երեսփոխան Կարէթ Հիուզ դիմումնագիր մը ներկայացուց Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման գծով։ Վարչապետուհի Ճեսինտա Արտըրն յայտնեց թէ իր երկիրը կը հաւատայ որ «1915ին ահաւոր դէպքեր եւ սպանդներ պատահեցան», սակայն այդ Յեղասպանութիւն չորակեց եւ ըսաւ թէ հարցը պէտք է լուծուի Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ⁹⁰։

Արաբական Միացեալ Էմիրութիւններ եւ Թուրքիա լարուածութեան շրջանին, 2017ին երբ ԱՄԷի արտաքին գործոց նախարար շէյխ Ապտուլլահ Պըն Ջայէտ Էլ Նահիան իր Հայաստան այցին այցելեց Ծիծեռնակաբերդ, դժգոհեցնելով Թուրքիան⁹¹։ Սէուտական Արաբիոյ Arabia հեռուստակայանը Հայոց Յեղասպանութեան լայնօրէն անդրադարձաւ 2019ին եւ 2020ին։

Իսկ Թուրքիա յամառօրէն կառչած մնաց իր ժխտողական դիրքորոշումին։ Առաւելագոյնը՝ Էրտողան 24 Ապրիլ 2020ին ցաակցութիւն յայտնեց «այն օսմանահայերուն համար որոնք մահացան առաջին աշխարհամարտի բարդ ու դժուարին պայմաններու տակ»⁹²։

Թուրք լրագրող Ուզայ Պուլուֆ յայտնեց թէ Թուրքիոյ Պատմութեան Հիմնարկը «կը պատրաստուի հրատարակել 25 հատորնոց գործ մը որ պիտի փաստէ որ Թուրքիա 'կապ չունի' Յեղասպանութեան հետ։ Արդէն իսկ պատրաստուած է վաւերագրական ժապաւէն մը՝ «Հայկական ապստամբութիւնը ընդդէմ Օսմանեան Պետութեան. ահաբեկչութիւն եւ քարոզչութիւն» վերնագրով⁹³։

Թուրքիոյ ազգային մեծ ժողովի անդամ Կարօ Փայլան Թուրքիոյ խորհրդարանին առաջարկ ներկայացուց Հայոց Յեղասպանութեան շուրջ հե-

⁸⁹ «Եգիպտոսի խորհրդարանի անդամներ կ'արժարժեն Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման հարցը», *Ազդակ*, 24 Փետրուար 2018։

⁹⁰ «Քաղաքագէտներ կը պահանջեն որ Նոր Զեւանտան ճանչնայ Հայոց Յեղասպանութիւնը», *Պայքար*, 12 Օգոստոս 2018։

⁹¹ «Թուրքիա դժգոհ Ապտուլլահ Պըն Ջայէտի Ծիծեռնակաբերդ կատարած այցելութենէն», *Ջարթօնք*, 23 Յուլիս 2017։

⁹² «Էրտողան. 'ես յարգանքով կը յիշեմ օսմանցի հայերը, որոնք զոհուած են դժուար պայմաններու մէջ համաշխարհային Ա. պատերազմին ժամանակ», *Ազդակ*, 27 Ապրիլ 2020։

⁹³ «Թուրքիա կապ չունի՝ Յեղասպանութեան հետ», *Արարար*, 3 Մայիս 2019, էջ 1։

տաքննություն սկսելու համարձակ հաղորդագրութեամբ մը⁹⁴։ Սակայն քայլ չառնուեցաւ։

17 Յունիս 2020ին Թուրքիոյ նախագահական պալատին մէջ նախագահ Էրտողանի գլխատրութեամբ հինգ ժամ տեւող Բարձրագոյն Խորհրդատուական Խորհուրդի նիստին քննարկուած են «1915 թուականի դէպքերուն վերաբերեալ Թուրքիոյ ուղղուած անհիմն մեղադրանքներուն դէմ պայքարին մէջ նախատեսուող քայլերը»⁹⁵։ 23 Յունիս 2020ին յայտարարուեցաւ թէ Հայոց Յեղասպանութեան հերքմամբ զբաղող յատուկ կառոյց մը պիտի ստեղծուի⁹⁶։

ՀՈՂԱՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հողատարածքներու իմաստով եւս եղան արտայայտութիւններ, որոնք թէւ առաջնակարգ գծի չէին, սակայն կարելի է յիշել իբր Հայկական Հարցի հոլովոյթի տողատակային բնոյթի նորութիւններ։

15 Հոկտեմբեր 2017ին վարչապետ Էրտողան Ռիզէ քաղաքի համալսարանին մէջ իր նորսմանեան ախորժակները ցոյց տուող ճառ մը խօսեցաւ որուն ընթացքին ան նշեց թէ Թուրքիոյ հետաքրքրութիւններու բնագաւառին մէջ կը մտնեն Իրաքը, Սուրիան, Լիբանանը, Խրիմը, Ղարաբաղը, Ազրպէյճանը, Պոսնիան եւ այլ «եղբայրական շրջաններ»։ Ան անելցուց, որ «շատ պատմաբաններ կը համարեն, որ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ պէտք է մտնեն Կիպրոսը, Հալէպը, Մուսուլը, Էրպիլը, Քերքուքը, Պաթումը, Սալոնիկը, Վարնան, Արեւմտեան Թրակիան եւ Եգէական Ծովու կղզիները»⁹⁷։ 2020ին Էրտողան երուսաղէմը եւս «թրքական քաղաք» նկատեց։

Թրքական մամուլն ալ Էրտողանէն ետ չէր մնար։ Թուրքիոյ իշխանամէտ *Ենի Սէօզ* օրաթերթը 2017ին նշած էր «Թուրքիա երեք օրուան մէջ կրնայ գրաւել Եւրոպան» ցափոտուիք⁹⁸։

Էրտողանի ծաւալապաշտական երազները արդէն իսկ 12 Դեկտեմբեր 2015ին *Թուրէյզ Ջաման* թերթին մէջ քննադատուած էին Ապտուլլա Պոզքուրթի կողմէ, որ զգուշացուցած էր թէ պահանջատիրական վերոյիշեալ հարցերը կրնան արթնցնել առկախուած ցամաքային պահանջներ, ինչպէս՝ սուրիական Հաթայ նահանգի, *հայկական սահմաններու*, կամ ռուսական տենչանքներու՝ Սեւ Ծովուն մէջ, յունական հաւաստիքներ Եգէական

⁹⁴ «Փայլան Թուրքիոյ խորհրդարանին կոչ ուղղած է Հայոց Յեղասպանութեան շուրջ հետաքննութիւն սկսելու», *Ազդակ*, 27 Ապրիլ 2020։

⁹⁵ «Էրտողան հինգ ժամ տեւած բարձրագոյն ժողովի ընթացքին անդրադարձած է հայկական լրագրի դէմ պայքարին», *Ազդակ*, 18 Յունիս 2020, էջ 4։

⁹⁶ «Թուրքիոյ մէջ Հայոց Յեղասպանութեան հերքմամբ զբաղող յատուկ յանձնախումբ կը կազմուի», *Ջարթօնք*, 24 Յունիս 2020, էջ 6։

⁹⁷ «Կիպրոսը, Հալէպը, Պաթումը, Էրպիլը, Սալոնիկը պէտք է մտնեն Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ. Էրտողան», *Ջարթօնք*, 24 Հոկտեմբեր 2017։

⁹⁸ «Թուրքիա երեք օրուան մէջ կրնայ գրաւել Եւրոպան», *Ազդակ*, 3 Օգոստոս 2017։

Ծովուն մէջ, ու կիպրական բացարձակ իրաւասութիւններ քարիւղային ջրջաններու վրայ» (ընդգծումը՝ մերը – Զ.Մ.)⁹⁹:

Միւս կողմէ, իր ծայրայեղական արտայայտութիւններով ծանօթ, ռուսական տումայի անդամ, Ժողովրդական Կուսակցութեան անդամ Վլատիմիր Ժիրինովսքի երբ 27 Փետրուար 2016ին Քրեմլինի մէջ 4500 հրաւիրեալներու ներկայութեան, հայկական երաժշտութեան մրցանակաբաշխութեան գնահատականի մրցանակի մը արժանացաւ, ան իր շնորհակալական խօսքին մէջ նշեց որ Կեդրոնական Ասիայէն եկող քոչուոր թուրքերը հայոց վրայ յարձակած էին, որոնք իրենց հայրենիքին մէջ կ'ապրէին: Հայերը շուտով պիտի տօնախմբեն Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրումը, հայկական դրօշը պիտի ծածանի Կարսի, Արտահանի, Արարատի, Սասունի եւ Տրապիզոնի վրայ: Թուրքերը պէտք է ձգեն երթան Կեդրոնական Ասիա եւ Անատոլիան թողուն հայերուն, քիւրտերուն եւ յոյներուն¹⁰⁰:

Նշենք որ այս խօսքերը արտասանուած էին Սուրիոյ վերեւ Թուրքիոյ կողմէ ռուսական ռազմօդանաւի մը վար առնուելէն ետք:

Իդէպ, թուրքերու մօտ գոյութիւն ունի «Սեւրի սինտրոմ»ը: Այսպէս, Թուրքիոյ իշխող Արդարութիւն եւ Բարգաւաճում Կուսակցութեան երեսփոխաններէն Մեհմէտ Էրտողան նշեց որ եթէ 15 Յուլիս 2016ի լեղաշրջումը յաջողէր «ապա Թուրքիոյ տարածքին չորս պետութիւն պիտի ստեղծուէր: Անոր համաձայն, ծրագրուած էր Պոլիսը դարձնել քաղաքապետութիւն մը, արեւելեան հատուածին մէջ ստեղծել հայկական պետութիւն, հարաւ-արեւելքին՝ քրտական պետութիւն, իսկ ներքին Անատոլիայի մէջ՝ թրքական պետութիւն»¹⁰¹:

Ռուսական ՆԹՎ Միր հեռուստակայանը Ապրիլ 2020ին ցուցադրեց Սեւրի Դաշնագրով նախատեսուած Հայաստանի քարտէսը եւ «Արեւմտեան Հայաստանի վտարանդի կառավարութեան» ընդունած դրօշը¹⁰²:

'Հայկական Ահնիմն Պնդումներու Դէմ Պայքարի Միութեան' (ԱՍԻՄ-ՏԵՐ) ղեկավար Կեօքսէլ Կիլպէյ հաղորդած է վերի տեղեկութիւնը Թուրքիոյ «Հապէր- 61» կայանին: Ան նշած է թէ Ռուսիա եւ Ֆրանսա հայերուն կ'աջակցին Թուրքիոյ հողերուն վրայ պետութիւն ստեղծելու երազին: Ռուսական հեռուստակայանին ցուցադրած քարտէսին մէջ Տրապիզոնը, Ռիզէն եւ Արդուինը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ներառնուած են: Ան աւելցուցած է

⁹⁹ Ապտուլա Պոզքիլթ, «Յետադարձական քաղաքականութեան վնաս», *Today's Zaman*էն (12 Դեկտեմբեր 2015), թրգմ. Սարգիս Մինասեան, *Նոր օր*, 24 Դեկտեմբեր 2015: Մէջքերումին «հաւաստիքներ» բառը մեր կարծիքով «յաւակնութիւններ» ըլլալու է:

¹⁰⁰ Harout Sassounian, “4500 guests attend special Armenian Genocide program”, *Մարտ 2*, 2016, ինթըրնէթ:

¹⁰¹ «Չորս պետութիւններ», *Արարատ*, 31 Օգոստոս 2017:

¹⁰² «Ռուսական պատկերասփիտի կայանը ցուցադրած է Արեւմտեան Հայաստանի քարտէսը թրքական կողմը արձագանգած է», *Ազդակ*, 22 Ապրիլ 2020:

որ «ռուսերը միշտ թուրքերու արին թափած են եւ ատոր համար օգտագործած են հայերը»: Իսկ Ռուսիոյ բազմաթիւ քաղաքական գործիչներ, ներառեալ արտաքին գործոց նախարարը հայկական ծագում ունին¹⁰³:

Գալով վերեւ նշուած «Արեւմտեան Հայաստանի Վտարանդի Կառավարութեան», պէտք է նշել թէ որոշ հայ անձերու համախմբումով 2004ին հիմնուած է «Արեւմտեան Հայաստանի Բնիկ Ժողովուրդին Ազգային Խորհուրդը»: 2006-07ին այս մարմինը անդամակցած է ՄԱԿի բնիկ ժողովուրդներու իրաւանց փորձագիտական նորակազմ յանձնաժողովին: 2014ին, 18,786 արձանագրեալ հայերու քուէով ընտրուած է «Արեւմտեան Հայաստանի Ազգային Ժողով»ը 64 անդամներով, որոնք ընտրած են «Արեւմտեան Հայաստանի նախագահ»ը՝ Արմենակ Աբրահամեան, իսկ վերջինս 'վարչապետ' նշանակած է Տիգրան Փաշայեզեանը: Անոնք 2016ին վաւերացուցած են Սեւրի Դաշնագիրը եւ 2018ին «Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքացիներ» նկատուած 28,000 հայերէն 20,000ին ձայնով ընտրած են երկրորդ «խորհրդարան»ը 77 անդամներով եւ նոր 'վարչապետ' նշանակած Գառնիկ Սարգիսեանը¹⁰⁴:

Այս զոյգ իրադարձութիւններուն դիմաց, ԼՂՀի հարցով Մեղրիի տարբերակի հեղինակ ամերիկացի Փոլ Կոպըլ Մայիս 2020ին յայտնեց թէ «Արեւմտեան Ազրպէյճանի Հանրապետութիւն»ը հռչակուած է Թուրքիոյ Քայսերի (Կեսարիա) քաղաքը բնակող փրոֆեսորի մը՝ Կաֆար Շահամաղլըի կողմէ, որ յայտարարած է «Արեւմտեան Ազրպէյճանի վտարանդի կառավարութիւն»ը, որուն նպատակն է պահանջել Արեւմտեան Ազրպէյճանի հողային տարածքը, այսինքն ներկայ Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքին մէկ մասը եւ այս «այդ հողամասէն տարագրուած ազրպէյճանցիներու յետնեալներուն անունով»¹⁰⁵:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ՈՂՆՉԱՅՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Թուրք պետութիւնը կը շարունակէ հայութեան հետքերու անյայտացումը Արեւմտեան Հայաստանի տարածքին: Ասիկա աննշմար չ'անցնիր նաեւ բանիմաց եւ անաչառ օտար մասնագէտներու կողմէ:

Չեխական *US Թէւս* ազդեցիկ օրաթերթը տպեց խմբագիր Միլատա Պրոկոպովայի հարցազրոյցը արուեստի պատմաբան Պոնոյի Մասարիքի անուան Համալսարանի վաղ միջնադարեան ուսումնասիրութիւններու կեդրոնի տնօրէն Իւան Ֆոլետիի հետ, «Հին Հայաստանը Թուրքիոյ մէջ կ'անհետանայ եւ սա մշակութային Ցեղասպանութիւն է» խորագրին տակ: Օրա-

¹⁰³ Նոյն:

¹⁰⁴ Մեթր Գասպար Տէրտէրեանի յօդուածի հաղորդած տեղեկութենէն քաղուած, *Զարթօնք*, 17 Փետրուար 2020:

¹⁰⁵ Փոլ Կոպըլ, *Eurasia Review*, 13 Մայիս 2020, *Ազդակի* մէջ տրուած թարգմանաբար, 17 Մայիս 2020:

թերթը մանրամասնօրէն կ'անդրադառնայ «Թուրքիոյ մէջ սկսած հայկական մշակոյթի ոչնչացման քաղաքականութեան: Ֆոլետի կը գրէ. «Կը շարունակուի 1,5 միլիոն հայերու ոչնչացման քաղաքականութիւնը, այս անգամ մշակութային ժառանգութեան: Անիի մէջ որեւէ վահանակի վրայ ակնարկութիւն չկայ հայերու մասին, իսկ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքին հայկական եկեղեցիներու վրայ գտնուող հայերէն գրութիւնները կը վերցնեն, նաեւ կը քանդեն հայ թագաւորներու եւ այլոց գերեզմանները ու ամէն քայլափոխի կարելի է հանդիպիլ մարդկային ոսկորներու»¹⁰⁶:

Թուրքիոյ խորհրդարանի անդամ Փայլան Վանի Սուրբ Կոյսերու մենաստանի պահպանման հարցով հարցապնդում ներկայացուց իինգ կէտերով, որոնցմէ վերջինը կ'ըսէր. «հայերէ մնացած մշակութային կէտերու ոչնչացումը մինչ օրս պետական քաղաքականութիւն եղած է: Կը մտածե՞ք արդեօք որեւէ փոփոխութիւն մտցնել այս քաղաքականութեան մէջ»:

Միւս կողմէ, թուրք պետութիւնը ջանք չի խնայեր հայկական նախկին շրջանները թրջազգիներով բնակեցնելու: Այսպէս, 2017ին Նախիջեւանէն Կարս-Արտահանի շրջանը փոխադրուեցան ազերիներ¹⁰⁷:

Պահանջատիրութեան հարցով միակը Սիսի կաթողիկոսարանի վերադարձի հարցն է, որ դժուար ընթացքի մէջ է: Եւրոպայի Մարդկային Իրաւանց Դատարանը մերժեց ընդունիլ դատին քննութիւնը եւ թելադրեց դիմել թրքական դատարաններուն¹⁰⁸:

ՍԵԻՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ 100ԱՄԵԱԿԸ

Պսակաձեւ ժահրի (Covid -19) համաճարակին պատճառով Սեւրի Դաշնագրի 100ամեակը նախատեսուածին նման մեծ տարողութեան ձեռնարկներով չնշուեցաւ Հայաստանի կամ Սփիւռքի մէջ:

Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահ Արմէն Սարգսեան նշեց թէ «Սեւրի պայմանագիրը կարելոր փաստաթուղթ է Հայկական Հարցի լուծման հասնելու մասին»¹⁰⁹:

Վարչապետ Նիկոլ Փաշինեան իր կարգին նշեց, թէ «Սեւրի պայմանագիրը պատմական փաստ է, մեր պարտքն է յիշել զայն եւ պահպանել անոր խորհուրդը»: Վարչապետը իր խօսքին մէջ իմիջիայլոց նշեց, թէ «Սեւրի Պայմանագիրը իր 89րդ յօդուածով կը փաստէր եւ կ'ամրագէր հայ ժողովուրդի պատմական անվիճելի առնչութիւնը Հայկական Լեռնաշխարհի հետ, ուր հազարամեակներէ իվեր ծնած, ապրած եւ պետականութիւն ու

¹⁰⁶ «Հին Հայաստանը Թուրքիոյ մէջ կ'անհետանայ. Չեխական թերթը Թուրքիոյ մէջ հայկական ժառանգութեան մասին», *Զարթօնք*, 20 Յունիս 2018, էջ 3:

¹⁰⁷ *Խօսնակ*, Սեպտեմբեր 2017:

¹⁰⁸ «"Սիսի կաթողիկոսարանի վերադարձի դատին գծով՝ անարդար կը գտնենք Եւրոպայի Մարդկային Իրաւանց Դատարանի մօտեցումը". Արամ Ա.-», *Զարթօնք*, 20 Հոկտեմբեր 2018:

¹⁰⁹ *Զարթօնք*, 11 Օգոստոս 2020, էջ 7:

մշակույթ կերտած էր հայ ժողովուրդը եւ վերջապէս, Սեւրի Պայմանագիրը կնքուեցաւ Հայոց Մեծ Եղեռնի տարիներուն յաջորդած ժամանակաշրջանին: ...Սեւրի Պայմանագիրը ճանապարհ կը հարթէր Յեղասպանութեան հետեւանքներուն յաղթահարման համար: Հայ ժողովուրդի պատմական բնօրրանին մէջ, անկախ պետականութեան ստեղծման միջոցով, արդարացի լուծում կը ստանար Հայկական Հարցը, կը վերականգնէր պատմական արդարութիւնը, բարենպաստ պայմաններ կը ստեղծուէին մեր ժողովուրդի տնտեսական եւ ժողովրդագրական ներուժի վերականգնման, անոր բնականոն զարգացման եւ առաջընթացին համար: Թէեւ Սեւրի Պայմանագիրը այդպէս ալ կեանքի չկոչուեցաւ, անիկա կը շարունակէ գոյութիւն ունենալ իբրեւ պատմական փաստ»:

Թուրքիա հակազդեց իր արտաքին գործոց նախարարութեան գերատեսչութեան յայտարարութեամբ: Այնտեղ նշուած էր, որ "Հայաստանի պետական մարմինները յարձակողական ազգայնական քաղաքականութիւնը ձգեն եւ խելքերնին գլուխնին հաւաքեն": Անոնք նշած են, թէ «Սեւրի Պայմանագրին նպատակն էր մասնատել Թուրքիան եւ վերջ դնել անկախութեան եւ ինքնիշխանութեան, եւ սակայն թուրք ազգը «պատռած եւ պատմութեան աղբաման նետած է զայն»: Յայտարարութիւնը անուղղակի կերպով Հայաստանը մեղադրած է «թշնամանք սերմանելու մէջ» եւ այդ նպատակով Սեւրի Պայմանագրի օգնութեան դիմելուն մէջ»¹¹⁰:

Սփիւռքի հայ աւանդական երեք կուսակցութիւնները՝ ՍԴՀնչակեան, ՀՅԴաշնակցութիւն եւ ՌԱ կուսակցութիւնները 10 Օգոստոս 2020 թուակիր յայտարարութեան մը մէջ իմիջիայլոց նշեցին թէ մինչեւ Սեւրի Պայմանագրին մէջ տեղ գտած միջազգային իրաւունքի նախադրեալները կազմող կէտերուն վրայ հիմնուած Թուրքիոյ պարտաւորութիւններուն ամբողջական կատարումը, Թուրքիան պարտաւոր է.-

Ա) Դադրեցնել Հայաստանի Հանրապետութեան 27ամեայ անօրինական ցամաքային շրջափակումը:

Բ) Դադրեցնել յատկապէս վերջին շրջանին Հայաստանի դէմ ուղղուած իր ռազմատենչ քայլերը:

Գ) Դադրեցնել իր ընդհանրապէս հակահայ քաղաքականութիւնը Թուրքիայէն ներս, ներառեալ մեր պատմական ու բռնագրաւուած հողերուն վրայ - թէ դուրս - ցեղասպանութեան հետեւանքով ձեւաւորուած հայկական գաղութներուն դէմ»¹¹¹:

Անկախ Սեւրի 100ամեակին հետ կապուած գրաւոր արտայայտութիւններէ, կ'ուզենք նշել որ Հայաստանի մէջ պահանջատիրութեան գծով

¹¹⁰ «Թուրքիան անհանգստացած է Սեւրի Դաշնագրի թեմայով Հայաստանէն հնչած յայտարարութիւններէ», *Ջարթօնք*, 12 Օգոստոս 2020:

¹¹¹ «ՍԴՀԿ, ՀՅԴ, ՌԱԿ միացեալ յայտարարութիւն», *Ազդակ*, 10 Օգոստոս 2020: *Ջարթօնք* չիրատարակեց այս յայտարարութիւնը:

անցնող տարիներուն եղած են այլ գրութիւններ որոնք կը հակադրուին Սփիւռքի մէջ տիրող գրեթէ համընդհանուր կեցուածքին:

Այսպէս, պատմաբան Ստեփան Պօղոսեան գրած է. «*պահանջադրութիւնը չի կարող պետական քաղաքականութիւն դառնալ: Ինչու՞, նախ Հայաստանի Հանրապետութիւնն այն գործնական հողի վրայ դնելու համար ո՛չ բաւարար ուժ ունի եւ ոչ էլ հնարատրութիւն: Երկրորդ, Արեւմտեան Հայաստանում հայ չկայ եւ պահանջադրութիւնից առաջ, հարկ է գոնէ մասնակիօրէն լուծել այդ խնդիրը, ինչի համար կը պահանջուեն բազում փարիներ*»¹¹²:

Հայաստանի նոր սերունդէն երիտասարդ մը «Պահանջատէր լինելու համար պէտք է լինենք հայրենաճանաչ ու իրաւաճանաչ» գրութեան մէջ կը գրէ. «Ներկայումս հողային պահանջներ ներկայացնելը իրական հնարատրութիւն չունի: Նախ՝ իրաւական առումով դրա հիմնատրումը բարդ խնդիր է: Բացի այդ, մեր պատմական տարածքներում արդէն բնակուած են միլիոնատոկ քրդեր, որոնք ունեն անկախ պետութիւն ստեղծելու մեծ նպատակ եւ այժմ Թուրքիան կանգնած է այդ խնդրի առաջ: Դժուար թէ մենք կարողանանք վերահսկել 10 միլիոնանոց քրդերին, որոնց Թուրքիան անգամ չի կարողանում վերահսկել»: Ապա կը նշէ իբր հայ իր պահանջները. - 1) անմիջապէս ճանաչել Հայոց Յեղասպանութիւնը, 2) կազմել ցանկ եւ փոխհատուցել հայոց կրած նիւթական վնասները, 3) Հայաստանի վերադարձնել հայոց հայրենիքին խորհրդանշանը՝ Արարատ լեռը եւ հայոց պետականութեան խորհրդանշանը՝ Անիի ամերակները, 4) Վերացնել Թուրքիոյ կողմից Հայաստանի ապօրինի շրջափակումը, 5) Հայկական կառոյցները վերադարձնել (մասնաւորապէս Հազէին), 6) Ստեղծել պետական յանձնաժողով, որը կը քննի բռնի կրօնափոխուած եւ թուրքացած հայերի ներկայիս կարգավիճակը եւ նրանց իրազեկի այդ մասին, 7) վերջ տալ հակահայկական քայլերին, Յեղասպանութեան մերժման փորձերին եւ ներել դրա համար հալածող մարդկանց ու վերականգնել նրանց ոսնահարուած իրաւունքները»¹¹³:

Հայաստանի, Ազրպէյճանի եւ Ռուսիոյ 9 Նոյեմբեր 2020ի ստորագրած եռակողմանի յայտարարութենէն ետք, Սփիւռքի մէջ հնչեցին ահազանգային գրութիւններ: Անոնցմէ ամէնէն ուժգինն էր Աստրալիայէն Արեգ Եափուճեանի գրածը: «Այսօր, ամէն ոք Հայաստանի կամ Սփիւռքի մէջ իրարու դէմ մեղադրանքներ արձակելով եւ դաւաճաններու մակդիրներ շնորհելով զբաղած է: Յառաջիկայ տարի Կարսի Դաշնագրի 100ամեակին [13 Հոկտեմբեր 1921] առթիւ, Արցախի կարգավիճակի կապակցութեամբ հակա-

¹¹² Աւետիս Եափուճեան, «Հայոց Յեղասպանութեան պատմութիւն» հեղինակ՝ Ստեփան Պօղոսեան», *Հարթօնք*, 15 Ապրիլ 2016:

¹¹³ Լեւոն Կարապետեան, «Պահանջատէր լինելու համար նախ պէտք է լինենք հայրենաճանաչ եւ իրաւաճանաչ», *Հարթօնք*, 28 Ապրիլ 2020:

մարտության վերջին դեպքերը կրնան կրկնուիլ, այս անգամ Հայաստան-Թուրքիա սահմանագիծը խնդրոյ առարկայ դարձնելով: Եւ այն ատեն, դարձեալ Էրտողանի նախաձեռնութեամբ, ամբողջ 102 տարուան Հայաստանի պետականութեան գոյատեւումը կրնայ Արցախի Հանրապետութեան ճակատագրին յանգիլ»¹¹⁴:

Պէտք է նշել, որ ռուսական ռազմախարիսխ կայ Գիւմրիի մէջ եւ Հայաստան-Ռուսիա 42 տարիներու համար կնքուած դաշինք, որով Ռուսիան յանձն կ'առնէ պաշտպանել Հայաստանի արտաքին սահմանները որեւէ յարձակումի պարագային:

THE EVOLUTION OF THE ARMENIAN QUESTION 2016-2020

(Summary)

ZAVEN MESSERLIAN

During the five years that followed the centenary of the Genocide perpetrated against the Armenians by Turkey, certain developments took place:

- a) The President of the Republic of Armenia, Serge Sarkessian, considered the Turkish-Armenian protocols null and void in March 2018, as Turkey had not ratified them.
- b) After the “velvet revolution” Prime Minister Nigol Pashinian declared in September 2019 that “Turkey remains a serious threat for the security of the Armenian nation, as they have not recognized the Armenian Genocide.” His fears were realized in the war of aggression of Azerbaijan, heavily supported and guided by Turkey, during the 44 day war on Artsakh from September 27 to November 9, 2020.
- c) In his new book, Turkish historian Taner Akcam proved beyond doubt that Ottoman Interior Minister Talaat's genocidal telegrams, as reported by Aram Andonian, were authentic.

The article narrates these developments in the context of the ongoing history of the Armenian Genocide. Likewise, it focuses on the continuing process of the recognition of the Armenian Genocide.

The author notes that between 2016 and 2020 Germany, the Andean parliament of South America, the Czech Republic, the provisional government of Libya, Portugal, Syria, and both the US House of Representatives and Senate recognized the Armenian Genocide.

Finally the article mentions the declarations made by Armenia's leaders and the retort of the Turkish Ministry of Foreign Affairs on the 100th anniversary of the Treaty of Sevres, signed on August 10, 1920.

¹¹⁴ Արեգ Եափուճեան, «Հեռանկարային մտորումներ», *Զարթօնք*, 14 Դեկտեմբեր 2020, էջ 7: